



Համազասպ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Տնտեսագիտության
թեկնածու

1989 թ. ավարտել է ԵրԺՏԻ (այժմ՝ ՀՊՏՀ) պանադնտեսագիտական ֆակուլտետը: 1980-1982 թթ. ծառայել է խորհրդային զինված ուժերում: 2004 թ. ստացել է տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճան: 2004-2023 թթ. դասավանդել է ՀՀ կառավարման ակադեմիայում, Եվրոպական կրթական տարածաշրջանային ակադեմիայում և Տուրիզմի հայկական ինստիտուտում:

ՀՊՏՀ «Ամբերդ» հեղափոխական կենտրոնի ավագ հեղափոխող է:

Շուրջ երեք տասնյակ գիտական, վերլուծական հոդվածների և 3 մենագրության հեղինակ է:

 <https://orcid.org/0000-0001-9014-5892>

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԴԱՍԵՐԸ.

ՄԱՍ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ*

DOI: 10.52174/2579-2989_2024.1-102

Ոչ մի մեծ նվաճում երբեք ձեռք չի բերվել առանց վրանգների:

Նիկոլո Մաքիավելի

Հիմնաբառեր.

Կիլիկիայի թագավորություն, տնտեսական քաղաքականություն, միջազգային առևտուր, առևտրային խաչմերուկ, տարանցիկ ուղիներ

Իր աշխարհագրական դիրքով Կիլիկիայի հայկական պետությունն Արևելք-Արևմուտք ցամաքային ու ծովային առևտրային ճանապարհների խաչմերուկում էր, այսինքն՝ տարանցիկ հանգրվանային դերակատարում ուներ: Հետևապես՝ իշխանապետության, իսկ ապա նաև թագավորության տնտեսական քաղաքականության ռազմավարության մշակման ու իրականացման համատեքստում այդ գործոնը կարևորագույնն էր:

Հատկապես Կիլիկիայի թագավորության ժամանակաշրջանում Արևելքը Միջերկրական ծովով Եվրոպական պետությունների ու քաղաքների հետ կապող առևտրային ուղիների հիմնական նավահանգիստը կիլիկյան Այասն էր, որի տնտեսական նշանակությունն արժևորվում էր ինչպես աշխարհաքաղաքական, այնպես էլ ռազմաքաղաքական տեսանկյունից: Կիլիկյան Հայաստանի խաչմերուկային դերը հատկապես կարևորվեց Խաչակրաց արշավանքների ժամանակահատվածում, երբ ռազմական գործողություններին մասնակցող զինվորների և նրանց կենսապահովման համար անհրաժեշտ բեռների փոխադրումը (սնունդ-զենք-զինամթերք) սկսեց իրագործվել միջերկրածովյան ճանապարհով: Այս ծովային ուղու անխափան շահագործմամբ խիստ շահագրգիռ էին առևտրային նավատորմերով հայտնի իտալական մի շարք պետություններ (Վենետիկ, Ջենովա), ինչպես

* Սկիզբը՝ նախորդ համարներում.

«Ամբերդ» տեղեկագիր 2023/1 (20) (<https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-1/12.pdf>)

«Ամբերդ» տեղեկագիր 2023/2 (21) (<https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-2/15.pdf>)

«Ամբերդ» տեղեկագիր 2023/3 (22) (<https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-3/11.pdf>)

«Ամբերդ» տեղեկագիր 2023/4 (23) (<https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-4/14.pdf>)

Ժամանակահատվածում պետության կարգավորիչ դերի ամրապնդումն իր բնույթով նորարարական էր, քանի որ մինչ այդ հայոց թագավորությունների կենսագործունեության սկզբունքը հիմնովին այլ էր՝ միապետությանը հարիր խիստ սահմանումներով ու կանոնակարգով: Ի տարբերություն նախորդ հայկական պետականությունների, Կիլիկիայում տնտեսական համակարգի ակտիվ դերակատարներից մեկը դարձավ համայնքը, որը պետականակերտման կենսընթացքի սկզբնամասում, անգամ ավատատիրական համակարգի գոյության պայմաններում, ձևավորվեց՝ չմիակցվելով որևէ կալվածքի՝ լինել դա արքունական, եկեղեցապատկան, թե իշխանական¹: Եվ սա, թերևս, տնտեսական համակարգի կայացման առումով, կարևորագույն սկզբունքներից մեկն էր, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում ինքնավար համայնքներում որակական ու թոփաքային զարգացում ապրեցին արհեստագործությունն ու գյուղատնտեսությունը, որոնք յուրաքանչյուր պետության տնտեսության հիմքերի հիմքն էին: Ընդ որում, ինքնավար համայնքներում ընդգրկված, տնտեսական գործունեություն ծավալող միավորները մի որոշակի ժամանակահատված ազատվեցին հարկերից, ինչը նրանց հնարավորություն տվեց կայանալու և ամրանալու, հետագայում դառնալու կայուն եկամտով ապահովված հարկատուներ: Այսինքն, չնայած այն հանգամանքին, որ և՛ արհեստագործը, և՛ գյուղացին ավատատիրական² բուրգի ամենաստորին հարթակում էին, այդուհանդերձ, պետության վարած քաղաքականությունն ուղղված էր նրան, որ ի սկզբանե նրանք չխեղդվեին հարկային բեռի ու պարտքերի տակ: Յավոք, այս կարևոր դասն անտեսվել է և չի կիրառվում մերօրյա քաղաքական ու պետական այրերի կողմից անկախ տնտեսական համակարգի ձևավորման գործընթացում՝ ստվեր գցելով գույքի ու հողի սեփականաշնորհման քաղաքականության վրա, նոր սեփականատերերի մեծամասնությանը դարձնելով հարկային և ապա վարկային

բեռից կախյալ, ստիպելով նրան ոչ շահեկան գներով վաճառել որպես սեփականություն շնորհված գույքի ու հողատարածքների հիմնական արժեքավոր մասը:

Փորձենք զուգահեռներ տանել նաև միջազգային առևտրային հարաբերությունների առումով՝ անդրադառնալով դրանց «նախակարապետ» հանդիսացող յուրօրինակ գործընթացներին, երբ պետությունը ոչ միայն նպաստում էր օտարերկրյա խոշոր տնտեսական միավորների ներդրումային ցանկությունների իրականացմանն ու դրանից բխող ազատ շուկայական հարաբերությունների կայացմանը, այլև դրանք կարգավորում միջպետական համապատասխան համաձայնագրերով, ինչպես նաև վարվող հարկային ու մաքսային ճկուն քաղաքականությամբ:

Հաջորդ զուգահեռը, որ կուզեինք տանել, մասնավոր հատվածում «խաղի կանոնների» սահմանման առումով պետության վարած քաղաքականության առնչությամբ է: Կիլիկյան պետությունը, իրավունքների որոշակի պաշտպանական կառուցակարգեր կյանքի կոչելով, սոցիալական բազմաշերտ տիրույթում գերակա պահելով մասնավոր համակարգի ձևավորման նկատմամբ վերահսկողությունը, իրավական նախադրյալներ էր ստեղծել հասարակության շերտերի միջև եղած անջրպետը հնարավորինս վերացնելու ուղղությամբ: Միաժամանակ, նրա կարգավորման տիրույթում էին նվիրատվությամբ շնորհված (ապապետականացված) գույքի վերադարձի կառուցակարգերը³: Մինչդեռ մեր օրերում վարվող տնտեսական քաղաքականության մեջ այս գործընթացները մի յուրօրինակ «աքիլլեսյան գարշապար» են: Յավոք, մինչ օրս առկա չեն օրենսդրական համապատասխան սահմանումներ ու ընթացակարգեր, որոնք հնարավորություն կընձեռեն ազգայնացնելու շուկայականից էականորեն ցածր արժեքով, հիմնականում սեփականաշնորհման սերտիֆիկատով ձեռք բերված ու արդեն մի քանի տասնամյակ անգործության մատնված ու հանրային արդյունքի ձևավորմանը չմասնակցող

¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 413-414:

² Ավատատիրական՝ ֆեոդալական:

³ Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում ԺԲ և ԺԴ դարերում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, էջ 54:

սեփականաշնորհված գույքը: Պետք է արձանագրենք, որ Կիլիկիայի հայկական պետությունում այս հարցը կանոնակարգված էր հենց օրենքների ու արքունիքի կողմից վարվող քաղաքականության շնորհիվ:

Ուսանելի է նաև այն, որ թեև տնտեսական քաղաքականությունը մենաշնորհային դեր ուներ ռազմավարական հայեցակարգում, սակայն դրա ամեն քայլը միտված էր յուրաքանչյուր ոլորտի ապամոնոպոլացմանը: Ազատ մրցակցությունը հատկապես օտարերկրյա ներդրումների հարթակում հանգեցնում էր տնտեսության զարգացմանը, որը նույնպես տվյալ ժամանակահատվածի համար նորարարական մոտեցում էր:

Արդյունքում, ավատատիրական համակարգի գոյությանը զուգահեռ, ակտիվ գործում և ամրանում էր պետության գանձարան-համակարգը, որը նրա ինքնիշխանության ու հզորացման կարևոր բաղադրիչ հանդիսացող բանակի պահպանման ծախսերի հիմնական ֆինանսական աղբյուրն էր:

Հողատիրության յուրահապկությունները. խաչակիր օրդենների մուտքը պարաժաշրջան

Իր բնույթով լինելով ավատատիրական պետություն՝ Կիլիկյան Հայաստանը, որոշակի առումով, վարում էր արևմտամետ ուղղվածության հողային քաղաքականություն, և դա՝ մեկ պարզ ու օբյեկտիվ պատճառով: Արևմուտքի ու հատկապես խաչակիրների ներխուժումը տարաժաշրջան յուրօրինակ «քաղաքական կատալիզատոր» էր, որն արագացրեց Կիլիկյան Հայաստանի իշխանապետական ինստիտուտի ստեղծումը, իսկ ապա նաև վերջինիս վերափոխումը թագավորության: Պատմականորեն արձանագրված փաստ է, որ Լևոն Բ Մեծագործի թագավորական թագի արժեքը խաչակրաց գաղափարախոսության ընդունումն էր, և հենց արևմտյան կառավարման մոդելի ընդօրինակման արդյունքում է, որ Գերմանիայի Հենրիխ VI կայսրի անսիջական մասնակցությամբ

իշխանապետ Լևոնը դարձավ թագավոր (1198 թ.)⁴: Եվ արդեն որպես թագավոր՝ Հռոմի Իննուկենտիոս պապին ուղղված նամակում (23-ը մայիսի, 1199 թ.) նա առաջին անգամ օգտագործեց «Թագավոր ամենայն Հայոց» (Rex omnium Armeniorum) տիտղոսը⁵: Ինքնին հասկանալի է, որ Խաչակրաց արշավանքները, լինելով եվրոպական պետությունների նախաձեռնած աշխարհաքաղաքական ծրագրի որոշիչ մասը, միայն կրոնական բաղադրիչով չէ, որ ներկայանում էին տարածաշրջանում: Դրանց միջոցով, ըստ էության, տրամաբանական քայլերով փորձ էր արվում տարածաշրջանում հաստատելու Արևմուտքի տնտեսական գերիշխանությունը, իսկ Հայկական Կիլիկիան այդ առումով ամենահարմար կառուցվածքային միավորն էր, որին, ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, շուրջ երկուսուկես դար վերապահվելու էր Արևմուտք-Արևելք առևտրատնտեսական տարանցման հիմնական «կամուրջ» կամ «բորսայական» հարթակ լինելու կարևոր դերը: Ընդ որում, հավաքական Արևմուտքն իր ծրագրի անշրջելիությունը փորձում էր ապահովել՝ ձևավորելով արևմտամետ խմբեր Կիլիկիայի թագավորության ներսում: Այս քաղաքականությունը տվեց իր պտուղները, քանի որ արևմտամետները Պարոնների ժողովի, իսկ ապա նաև արքունիքի միջոցով պետական գույքի կառավարման ոլորտում իրականացրին օրենսդրական փոփոխություններ, որոնց կիրարկման արդյունքում թագավորության վերահսկելի հողատարածքներում սկսեցին իրենց գործունեությունը ծավալել Արևմուտքը ներկայացնող հողատերերը, սկզբում՝ խաչակիր օրդենները, ապա նաև իտալական պետությունների խոշոր առևտրային մագնատները: Այս գործընթացը բխում էր պետության շահերից, քանի որ իշխանապետությունը, ապա նաև թագավորությունը պարբերաբար զգում էր զորքի, զենքի ու ֆինանսական միջոցների կարիք, իսկ այդպիսի օժանդակությունն իր գինն ուներ: Ուստի Կիլիկիայի թագավորությունը հատկապես իր հողատիրական օրենսդրությունը հաստատեց մի սկզբ-

⁴ Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 187-188:

⁵ Նույն տեղում, էջ 198:

բունքով, ըստ որի՝ արևմտյան մասնակցայնությունը պետության ամրապնդմանը, պաշտպանությանն ու տնտեսական զարգացմանը պետք է գնահատվեր նյութական, իսկ ավելի ստույգ՝ անշարժ գույքի, տվյալ դեպքում՝ հողի նվիրատվության տեսքով: Սակայն, դա չէր համարվում գույքի վերջնական օտարում, քանի որ հողն ու դրա վրայի անշարժ գույքը ոչ թե սեփականաշնորհվում, այլ տիրապետման էին հանձնվում օտարերկրացուն՝ որպես վերջինիս ռազմական կամ գործարար ծառայությունների դիմաց փոխհատուցում: Հատկապես ուշագրավ է այն փաստը, որ շատ դեպքերում հողը նվիրաբերվում էր ոչ թե որոշակի անձի, այլ վերջինիս թիկունքում կանգնած կազմակերպությանը: Խաչակրաց արշավանքների պարագայում այդ կազմակերպությունները կրոնական շղարշով հանդես եկող ռազմական միավորներն էին, որոնք ներկայանում էին որպես օրդեններ⁶:

Կիլիկիայի թագավորությունում հողատիրության հիմնական ձևերը չորսն էին՝ արքունական, իշխանական, եկեղեցապատկան և համայնքային⁷, ու այսպիսի կառուցվածքն արևմտյան մոդելի նմանակն էր: Խաչակիր օրդենների պարագայում «աշխատում» էր իշխանական հողատիրության սկզբունքը, երբ, որոշակի ռազմական կամ գործարարական գործառնությունով պայմանավորված, սուբյեկտին՝ պայմանական հողատիրության սկզբունքով, հող էր տրամադրվում, որն անգամ կարող էր ժառանգության իրավունքով անցնել հորից զավակին, սակայն երբևէ չէր կարող համարվել հողը ստացողի սեփականությունը, քանի որ տվյալ պաշտոնը կամ ծառայությունը դադարեցնելու դեպքում հողն ինքնաբերաբար վերադարձվում էր պետությանը:

Հողատիրության և, ընդհանրապես, պետության տնտեսական ու վարչական գործառնությունների հետ կապված նորամուծությունները տեսանելի դարձան մասնավորապես Լևոն Բ Մեծագործի իշխա-

նության օրոք: Դրանք իրենց բնույթով տվյալ ժամանակահատվածի համար առաջադիմական ու ռիսկային նախաձեռնություններ էին: Ու եթե արքունական և եկեղեցապատկան հողերի կամ անշարժ գույքի դեպքում, կարծես թե, ամեն ինչ ընթանում էր դասական ու անփոփոխ սցենարով, ապա իշխանականի պարագայում, ինչպես տեսանք, յուրահատուկ, իսկ համայնքային հողատիրության դեպքում՝ էլ ավելի առաջադիմական լուծումներ էին տրվում մի շարք սոցիալական խնդիրների: Մասնավորապես՝ համայնքապատկան հողերը գյուղացիներին տրվում էին որոշակի պայմաններով օգտագործման իրավունքով, իսկ տնամերձ հողերը՝ սեփականության իրավունքով: Այս մոտեցումը հանգեցնում էր հասարակության նոր շերտի՝ միջին խավի ձևավորմանն ու կայուն զարգացմանը:

Եթե վերադառնանք օրդենների հետ ձևավորվող քաղաքական ու տնտեսական հարաբերություններին, ապա այս դեպքում ռիսկերն ավելի քան տեսանելի էին, քանի որ առաջանում էր ներքին անառողջ մրցակցություն, ու դա արտահայտվում էր ինչպես օրդենների վարքագծում, այնպես էլ նրանց կայացրած որոշումներում, որոնք վերաբերում էին այս կամ այն տնտեսական խնդրին: Սակայն, անհրաժեշտ է նաև ընդգծել, որ օրդենների նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը ներկայացնում էր տեղի իշխանների՝ հայրենատեր բերդատերերի «ախորժակը» մեղմող մի յուրօրինակ «մտրակ», որն իր բնույթով նաև կանխարգելիչ դեր էր խաղում ներիշխանական ներքին խժոժությունները ճնշելու (մեղմելու) առումով: Ինչ վերաբերում է խաչակիր օրդեններին, ապա փաստաթղթային ամրագրմամբ դրանք հոգևոր-ասպետական բնույթի, քրիստոնեության պաշտպանության առաքելությամբ գործող կառույցներ էին, սակայն նրանց գործողությունների հետահայաց վերլուծությունն ակնառու է դարձնում այն իրողությունը, որ նմանօրինակ կազմակերպու-

⁶ Բոնագյան Ս. Վ., Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, «Պատմաբանասիրական հանդես», էջ 175, <https://arar.sci.am/dlibra/publication/187923/edition/170620/content>

⁷ Կիլիկյան Հայաստանի տնտեսությունը. հասարակական-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանում, <https://akunq.net/am/?p=34171>

թյունների կողմից հետապնդվող շահերի «փնջի» մեծ մասաբաժինն աշխարհիկ բաղադրիչով էր «համեմված», որը, միաժամանակ, ուներ նաև թաքնված զավթողական նպատակ ու տնտեսական շահ:

Կիլիկիայի հայկական պետության տընտեսական կյանքում Խաչակրաց արշավանքները կառավարող և խաչակիրներին օժանդակող կարևոր դերակատարում ունեցող օրդենները երեքն էին⁸.

1. Հյուրընկալների (Հիվանդախնամների) օրդենը (ստեղծված 1070 թ.),
2. Տաճարականների օրդենը (ստեղծված 1118 թ.),
3. Տևտոնական օրդենը (ստեղծված 1188 թ.):

Ներքին կառուցվածքային առումով, օրդենները բրգաձև էին, որի վերևում մեծ մագիստրոսն էր (վարպետը), ներքևում՝ ըստ աստիճանակարգի՝ պրիորները, մարշալները, կոմանդորները, գունդստարլները⁹: Լինելով կիսառազմականացված կառույցներ՝ դրանք գտնվում էին Վատիկանի և պապականության հովանավորության ներքո, հետևաբար, ենթադրվում է, որ ղեկավարվում էին մեկ ընդհանուր կառույցի կողմից: Դրանց հիմնական նպատակը տարածաշրջանում նորաստեղծ կաթոլիկ երկրների սահմաններն ընդարձակելն ու պաշտպանելն էր: Ծրագրային վերջնարդյունքային նպատակն էր նաև Հայկական Կիլիկիայի և տարածաշրջանային բոլոր քրիստոնյա միավորների լատինականացումը կամ ֆրանկացումը (կաթոլիկացումը): Օրդեններն ինքնիշխան և տնտեսապես հզոր միավորներ էին, իսկ Արևմուտքի տնտեսական ու ռազմաքաղաքական կյանքում՝ կարևոր «խաղացողներ»: Ունենալով ֆինանսական փոխշաղկապվածություն տվյալ ժամանակահատվածի ֆինանսական բուրգերի ու կառույցների հետ՝ դրանք ֆինանսավորում ու վարկավորում էին թագավորներին, և Կիլիկիա-

յի հայոց թագավորներն այս առումով բացառություն չէին: Ռազմական ու զավթողական քաղաքականությամբ նրանք ընդարձակում էին իրենց տնտեսական հնարավորություններն ու կարող էին ոչ միայն զենքի ուժով, այլև ֆինանսական միջոցներով նվաճել նոր տարածքներ, բերդեր ու նավահանգիստներ: Սակայն, ամեն ինչ այդքան հարթ չէր Կիլիկիայի թագավորների, պետության և խաչակիրների օրդենների միջև, քանի որ վերջիններս, հաճախ նաև թագավորության համար կենսական պահերին կարող էին փոխել օժանդակության կամ աջակցման վեկտորը, ինչը շատ դեպքերում բերում էր պարզ առճակատման՝ հղի տարաբնույթ վտանգներով: Եվ, փաստորեն, Կիլիկիայի թագավորության կենսընթացքում այս խնդիրն անլուծելի բնույթը ուներ, որի հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ օրդենների գլխավոր կառավարիչը Հռոմի պապն էր, որն այդպես էլ ի զորու չէղավ ամբողջապես գերիշխելու հայկական թագավորության վրա, քանի որ վերջինս, չնայած թագավորական ու եկեղեցական փաստաթղթային հավաստիացումներին, այդպես էլ չդարձավ կաթոլիկ պետություն:

Պատմությունն արձանագրել է մի շարք դեպքեր, երբ հայոց թագավորները, հաշվի առնելով օրդենների վարքագիծն ու հակաթագավորական քաղաքականությունը, ուղղակի ունեզրկել են նրանց՝ հետ վերցնելով պարգևած գույքը (բերդաքաղաքներ, ամրոցներ ու կալվածքներ), քանի որ վերջիններս, հաշվի առնելով իրենց գլխավոր կառավարչի՝ Հռոմի պապի շահերն ու պահանջները, չեն կատարել իրենց ծառայողական (վասալական) պարտավորությունները¹⁰: Այդպիսի գործընթացների պարբերականության հետահայաց վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ խաչակիր օրդենների վասալական կախվածության հիմնական բաղադրիչը հողն էր, ըստ որի

⁸ Բոռնազյան Ս.Վ., Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, «Պատմաբանասիրական հանդես», էջ 176-177, <https://arar.sci.am/dlibra/publication/187923/edition/170620/content>

⁹ Այս աստիճանակարգն ինչոր մի պահից սկսեց կիրառվել նաև Կիլիկիայի թագավորությունում:

¹⁰ Խնդիրը հատկապես «թեժ» փուլ էր մտնում, երբ խնդրո առակա գույքը, մեկ այլ կաթոլիկ միավորման հետ պատկանելության առումով, վիճաբարույց էր համարվում: Այսպես՝ 1199 թ. Լևոն Բ-ն Տրիպոլիի իշխանի հետ ընդհարվում է Անտիոքի գույքային ժառանգության խնդրի շուրջ: Տաճարական օրդենը Հռոմի պապ Ինոկենտիոս Գ-ի կարգադրությամբ պաշտպանում է Տրիպոլիի իշխանի շահը: Արդյունքում Լևոն Բ-ն զրավում է տաճարականներին պարգևած Գաստոն ամրոցը և չի վերադարձնում՝ նույնիսկ պապի միջամտությունից հետո: Նույն բախտին են արժանանում նաև Սելևկե նահանգում Հյուրընկալների (Հիվանդախնամների) օրդենին տրված գույքային միավորները (1220 թ.):

էլ հիմնականում կառուցվում էին իրավա-
հարաբերությունները թագավորության և
օրդենների միջև, ինչը նոր մոտեցում էր
հայկական ֆեոդալական հողատիրության
պատմության մեջ: Դա սկզբունքորեն նմա-
նակում էր եվրոպական երկրների հողա-
տիրական հարաբերությունները: Հետևա-
բար՝ նվիրվածության ու կարևոր ծառայու-
թյունների համար որպես պարգև տրվող
նյութական արժեքը ճկուն գործիք էր գրա-
վոր պայմանավորվածությունները պահ-
պանելու առումով և նաև «մտրակ» դրանք
չպահպանելու պարագայում, ինչն արտա-
հայտվում էր պարգևը հետ վերցնելու իրա-
վունքի կիրառմամբ: Այսպիսի իրավահա-
րաբերություններն այն էլ խաչակիրների
օրդենների պես կիսափակ համակարգերի
դեպքում, բացի դրական արդյունքից, չէին
կարող չպարունակել նաև ռիսկեր, որոնք
բացասաբար կազդեին թագավորության
հետագա կենսունթացքի վրա: Հարաբերու-
թյունների այս բարդ հանգույցն էլ ավելի էր
խճճվում նոր դերակատարների՝ արևմտ-
յան խոշոր առևտրական միավորների ի
հայտ գալով, քանի որ տնտեսական խաչ-
մերուկի տրամաբանությունը հուշում էր,
որ վերջիններս նույնպես ձգտելու են ամ-
րագրել իրենց ներկայությունը տարածա-
շրջանային այդ կարևոր հարթակում՝ ինչ-
պես ֆինանսական, այնպես էլ հողատի-
րական բնագավառներում:

Հայկական Կիլիկիան՝ որպես միջերկրածովյան առևտրային նոր հարթակ

Ունենալով ծովային ելք դեպի Արև-
մուտք, ինչպես նաև ձգտելով կամրջի դեր
ստանձնել Արևելք-Արևմուտք տնտեսական
հարաբերություններում՝ Կիլիկիայի հայ-
կական պետությունն իր գոյության մեկնա-
կետում սկսում է կյանքի կոչել տնտեսա-
կան բարենպաստ միջավայրի ստեղծման
գաղափարը՝ փորձելով դառնալ արևելյան
առևտրային բանավոր պայմանավորվա-
ծությունները գերադասող և պարտադիր
փաստաթղթային ամրագրման արևմտյան
սկզբունքներով առաջնորդվող գործարք-
ների համակցման յուրօրինակ հարթակ:
Միջազգային առևտրի և հատկապես
Արևելք-Արևմուտք տնտեսական փոխշա-

հավետ համագործակցության տեսանկյու-
նից, Կիլիկյան Հայաստանի փորձի վերլու-
ծությունն արժեքավոր է հատկապես այ-
սօր, երբ մեր պետությունը փորձ է անում
դուրս գալու դարերով իր մեջ ներարկված
փակուղային տարածք լինելու մտադաջ-
վածքից և վերագտնելու խաչմերուկային
կարևորագույն կարգավիճակը:

Ինչպես արդեն նշել էինք, Խաչակրաց
արշավանքների ժամանակ մերձավոր-
արևելյան տարածաշրջան տանող երթու-
ղիների որոշ մասը ծովային էր, իսկ այս
դեպքում անհրաժեշտ էր տիրապետել
տվյալ ժամանակի պահանջներին համա-
պատասխան նավատորմի կամ նավախմբ-
երի: Այդ գործում մեծ դերակատարում
ունեին եվրոպական, հատկապես իտալա-
կան այն հանրապետությունները, որոնք
ձգտում էին առևտրային գերիշխանություն
հաստատել դեպի արևելք գնացող ծովա-
յին երթուղիների վրա՝ դրանց հատման
ցամաքային սահմանաշրջաններում փոր-
ծելով ստեղծել արդյունավետ լոգիստիկ
ցանց: Այդ տեսանկյունից, Կիլիկյան Հա-
յաստանը, աշխարհագրական առումով,
թերևս, ամենահարմարեցվածն էր, քանի
որ տվյալ ժամանակահատվածում վեր-
ջինս.

- արդեն իսկ ձևավորված պետական
միավոր էր և չէր համարվում ակտիվ
հակամարտության գոտի,
- խաչակիրների, ասել է թե՛ հավաքա-
կան Արևմուտքի հետ ուներ որոշակի
հստակեցված հարաբերություններ,
- Արևելքի պետությունների հետ չունե-
ր խորացված առևտրատուներ:

Էական էր նաև այն հանգամանքը, որ
Խաչակրաց արշավանքները, որոնք ուղղ-
ված էին հիմնականում սուլթանություն-
ների դեմ, խաթարել էին տվյալ տարածա-
շրջանում նախկինում գոյություն ունեցող
միջերկրածովյան առևտրային հարթակ-
ները, ինչի արդյունքում Վենետիկի, Ջենու-
վայի, Պիզայի և իտալական այլ հանրա-
պետությունների ու ֆրանսիացի առևտրա-
կան միավորների ուշադրությունը օբյեկ-
տիվորեն բևեռվել էր Կիլիկյան Հայաս-
տանի վրա: Տարածաշրջանային այս փո-
խատեղումը վերջինիս հնարավորություն
էր տվել էլ ավելի ամրապնդելու իր դիրքը

միջազգային առևտրի հատկապես արևմտյան թևում, որի ֆինանսական բաղադրիչի հիմնական կշիռը Ֆլորենցիայի մեծահարուստ ընտանիքների հիմնած մի քանի բանկերի (Բարդի, Պերուցցի, Մոցցի¹¹) միջոցներն էին, որոնք սպասարկում էին արևմտյան խոշոր «խաղացողների», ներառյալ Հռոմի պապի աշխարհաքաղաքական, ռազմական ու տնտեսական ծրագրերն ու ապահովում Արևմուտքի ներկայությունն արևելյան տարածաշրջանում:

Թերևս, այս հանգամանքը, որը տնտեսապես միայն բարերար ազդեցություն էր թողնում հայկական այլընտրանքային պետության կայացման վրա, նույնպես որոշիչ դեր ունեցավ իշխանապետությունից թագավորություն սահուն անցման գործընթացում՝ որպես կարևոր ներազդող գործոն: Այս, ինչպես նաև խաչակիրների ռազմարշավի պարագայում համընկան հավաքական Արևմուտքի ու Հայկական Կիլիկիայի շահերը: Որպես տնտեսական գործոնի կարևորության ապացույց՝ կարելի է նշել նաև այն, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության ամրագրումից ընդամենը մի քանի տարի հետո՝ 1201 թվականին, իրար հաջորդեցին իշխանապետից թագավոր դարձած Լևոն Բ Մեծագործի կողմից Զենովայի և Վենետիկի հանրապետությունների հետ միջպետական պայմանագրերի կնքման գործընթացները¹²: Ընդ որում, կնքված պայմանագրերում Կիլիկիայի թագավորության դերակատարումը տարբեր էր: Մասնավորապես՝ ջենովացիները փորձում էին օգտվել հայկական պետության հողատիրության կանոններից և ձեռք բերել բնակելի ու առևտրային տարածքներ Սիսում, Մամիստրայում և Տարսոնում՝ ավելի դյուրին դարձնելու համար իրենց մասնակցությունը նոր առևտրային հարթակների ձևավորմանը, իսկ վենետիկցիները թագավորությունը դիտարկում էին որպես առևտրային տարանցիկ միավոր: Անկախ այս ամենից, երկու դեպքում էլ այս գործընթացները տնտեսապես ձեռնտու էին Կիլիկյան Հայաստանի համար, որն այդպիսով էլ ավելի էր բարձրացնում տա-

րածաշրջանային «խաղացողի», իսկ հաճախ նաև «խաղի» կանոններ թելադրողի իր դերն ու վարկանիշը:

Տարանցիկ առևտրային երկրի կարգավիճակն ավելի առարկայացավ ու ամրացավ Հեթում Ա թագավորի տիրապետման ժամանակահատվածում: Նա կարողացավ Մոնղոլական կայսրության հետ կնքել փոխշահավետ համագործակցության պայմանագիր՝ ընդգծելով կայսրության և Արևմուտքի միջև տնտեսական հարթակ լինելու իր կարողությունը: Արդյունքում Մոնղոլական կայսրության առևտրային հիմնական ուղիները, լոգիստիկ նպատակահարմարությամբ պայմանավորված, զարգացան դեպի Կիլիկյան Հայաստան՝ նպաստելով նաև նրան, որ վերջինս, որպես միջերկրածովյան արևելյան ելքի ցամաքային հարթակ, այդ ժամանակահատվածում զերծ մնա մոնղոլական որևէ ասպատակությունից:

Դեռևս Լևոն Բ Մեծագործի տիրապետության ժամանակահատվածում ծովափնյա Այասը՝ այսօրվա եզրաբանությամբ, ձեռք էր բերել միջազգային նավահանգրստի կարգավիճակ, իսկ Հեթում Ա-ի օրոք, պայմանավորված մինչև Կիլիկիայի թագավորության պետական սահմաններ Մոնղոլական կայսրության սահմանների ընդլայնմամբ, դարձել տարածաշրջանի խոշոր առևտրային կենտրոններից մեկը: Լինելով Մոնղոլական կայսրության դաշնակիցը՝ Կիլիկիայի թագավորությունը վարել է այնպիսի տնտեսական քաղաքականություն, որի միջոցով կարողացել է դառնալ ապրանքափոխանակման ամենահարմար հարթակը վերջինիս և արևմտյան խոշոր վաճառականների համար՝ գործելով հենց տնտեսական խաչմերուկի տրամաբանությամբ:

Միաժամանակ, իր պետությունում ստեղծված արդյունքն ու բարիքը Կիլիկիայի թագավորությունն իրացնում էր հենց վերոնշյալ հարթակներում: Այս գործընթացում իր կարևոր դերակատարումն ուներ պետության օժանդակությամբ գործող արհեստագործության ինստիտուտը,

¹¹ Գևորգյան Զ., Աշխարհաքաղաքական գործընթացները և միջազգային առևտուրը Կիլիկյան Հայաստանում (1201-1337 թթ.), ՀՀ ԳԱ Պի, էջ 81-83, <https://arar.sci.am/dlibra/publication/308434/edition/283214/content>

¹² Նույն տեղում, էջ 84:

որը կարող էր ինքնուրույն բանակցել ու պատվերներ ստանալ ապրանքների հետագա արտադրության ու իրացման համար: Արհեստագործական համքարությունները, որոնք միավորվում էին ըստ մասնագիտացման (մետաղամշակություն, գինագործություն, կաշեգործություն, ոսկերչություն, ձիապահություն), ակտիվորեն մասնակցում էին տարածաշրջանային առևտրին: Ընդ որում, այս ճյուղերի արտադրանքը և՛ Արևմուտքում, և՛ Արևելքում մրցակցային էր՝ թե՛ իր որակական հատկանիշներով և թե՛ արժեքով: Նույնը կարելի է ասել նաև գյուղատնտեսության ու գյուղական համայնքների կայացման և զարգացման մասին: Սա ոչ միայն արհեստագործության ինստիտուտի, այլև պետության զարգացման խթան էր, քանի որ ապրանքների իրացումից ավելանում էին նաև պետական գանձարանի մուտքերը: Սրան զուգահեռ, թագավորությունն իր գործադիր մարմնով (գործակալություններ) վերահսկողության տակ էր պահում ապրանքների ներմուծման ու արտահանման շուկան, գների ու կշիռների (չափի միավորների) սահմանման ընդհանուր քաղաքականությունը՝ սկզբունքորեն հավասարացնելով թե՛ գյուղացիների, թե՛ համայնքային միավորների, թե՛ արհեստագործների և թե՛ խոշոր առևտրականների մրցակցային հնարավորությունները, գերծ պահելով տնտեսական դաշտն անհարկի մենաշնորհներից:

Արտահանվող արտադրանքի հիմնական մասը հումքային ոլորտում բաժին էր ընկնում երկաթին, գունավոր մետաղներին ու շինափայտին: Գյուղատնտեսական ոլորտից պետության մակարդակով իրացվող հիմնական ապրանքատեսակներն էին հացահատիկն ու բուրդը: Միաժամանակ, արևմտյան ուղղությամբ առևտաշրջանառության մեջ մեծ էր նաև վաճառվող ձիերի կշիռը, քանի որ հատկապես Խաչակրաց արշավանքների միջնամասում խաչակիրներն իրենց ծովային տեղաշարժը չէին ծանրաբեռնում նավերով ձիեր տեղափոխելու գործողությամբ, քանի որ դա և՛ թանկ, և՛ ոչ արդյունավետ

գործընթաց էր՝ կենդանիների պահպանման տեսանկյունից: Ավելի նպատակահարմար էր հենց տեղում (ցամաքում) գործող ձիաբուծարաններից գնել ձիեր: Այսպիսի գործարքները նույնպես խրախուսվում էին պետության կողմից և, իհարկե, ապահովում էական մուտքեր դեպի պետական (թագավորական) գանձարան:

Սակայն, տնտեսական տարածաշրջանային աշխուժությունը հետզհետե սկսում էր ուղեկցվել նաև հստակ ձևավորվող դիսկերով, որոնց ճշգրիտ ախտորոշման, հաշվարկման և կանխարգելիչ միջոցառումների անհրաժեշտության գիտակցմանը հաճախ խանգարում էին ներաբրունական ու իշխանական խժոժությունները, որոնց մեջ ակտիվ դերակատարում ունեւր նաև ՀԱԵ-ն¹³՝ իր հավակնություններով հաճախ անհարկի մեծացնելով իր մասնակցայնության բաղադրիչը պետության ռազմավարական հայեցակարգի իրականացման ժամանակ: Արդյունքում մարտավարական խնդիրները հաճախ գերակա էին դառնում ռազմավարականի (գործընկերների վեկտորի փոփոխություն, նյութական շահ և այլն) նկատմամբ: Խնդիրը բարդանում էր նաև նրանով, որ Արևմուտքի գերնախագծի իրագործման փուլում նկատվում էր ճահճացման շրջան, երբ նյութական բաղադրիչը, էապես առաջ անցնելով գաղափարականից, դառնում էր գերադասելի և՛ խաչակիր օրդենների, և՛ արևմտյան քաղաքականության տիրույթում:

Նյութական ու պատեհապաշտական մղումներին տուրք տալու հետևանքով շատ շուտով ռազմավարական գերնախագիծն աստիճանաբար ձևախեղվում է, և հետագան ցույց է տալիս աշխարհաքաղաքական այդ գործընթացի գաղափարաբանական սնանկությունն ու կործանարար ազդեցությունը հատկապես հայկական պետության կենսագործունեության վրա: Այս ամենը հանգեցնում է նրան, որ Կիլիկյան Հայաստանը հայտնվում է քաղաքական առևտրի կիզակետում, որը, իհարկե, չէր բխում պետության կայուն զարգացման շահից, այլ ընդհակառակը, նրան տանում

¹³ ՀԱԵ՝ Հայ առաքելական եկեղեցի:

Առևտրային իրավահարաբերությունների փաստաթղթային ամրագրումների շարժընթացը Կիլիկիայի թագավորությունում՝ XIII-XIV դարերում¹⁴

Առևտրային պայմանագրեր, համաձայնագրեր, արտոնագրեր		
Տարի	Պետություն, քաղաք, կազմակերպություն, անհատ	Բովանդակություն
1201 թ.	Ջենովայի Հանրապետություն	Ազատ առևտրի պայմանագիր
1201 թ.	Վենետիկի (Սուրբ Մարկոսի) Հանրապետություն	Առանց տարանցիկ մաքսատուրքի առևտրային պայմանագիր, բացառությամբ Կիլիկիան և Ատրիքը միմյանց հետ կապող Պորտեյլա լեռնանցքի:
1215 թ.	Ջենովայի հանրապետություն	Նոր արտոնագրեր
1243 թ.	Մոնղոլական Կայսրություն	Առևտրային համաձայնագիր
1245 թ.	Վենետիկի (Սուրբ Մարկոսի) Հանրապետություն	Արտոնագրերի վերահաստատում
1261 թ.	Վենետիկի (Սուրբ Մարկոսի) Հանրապետություն	Նոր արտոնագրեր
1272 թ.	Վենետիկի (Սուրբ Մարկոսի) Հանրապետություն	Նոր արտոնագրեր
1279 թ.	Հուլավյան Իլխանություն	Տարանցիկ առևտրային համաձայնագիր
1288 թ.	Ջենովայի Հանրապետություն	Առևտրային պայմանագիր
1289 թ.	Պիզայի Հանրապետություն	Առևտրային պայմանագիր
1307 թ.	Վենետիկի (Սուրբ Մարկոսի) Հանրապետություն	Նոր արտոնագիր
1314 թ.	Մոնպելիեի վաճառականներ	Առևտրային արտոնագրեր
1321 թ.	Վենետիկի Հանրապետություն	Նոր առևտրային պայմանագիր
1321 թ.	Մոնպելիեի վաճառականներ	Առևտրային արտոնագրի վերահաստատում
1330 թ.	Սիցիլիայի թագավորություն	Առևտրային պայմանագիր
1270-1335 թթ.	Մարսել, Նաբոն, Պրովանս (վաճառականներ)	Մաքսատուրքի արտոնություններով առևտրային պայմանագրեր

էր դեպի անկում:

Տնտեսական խաչմերուկի լույսն ու ստվերը

Կիլիկյան թագավորության ժամանակաշրջանում, երբ տարածաշրջանը հարափոփոխ էր, իսկ թագավորությունը՝ կայուն, էապես ուժեղացավ վերջինիս՝ որպես խաչմերուկ դերակատարումը, որի արդյունավետությունը պայմանավորված էր պետական վերահսկողության հստակ գործիքակազմով: Սեփական պետության սահմաններում Արևմուտքի և Արևելքի տնտեսական շահերը կառավարելու նպատակով Կիլիկիայի հայոց թագավորները, սկսած Լևոն Բ Մեծագործից, տնտեսական և

առևտրային հարաբերությունները փորձեցին կառուցել իրավական հենքի վրա, որը «միս ու արյուն» էր ստանում շահագրգիռ կողմերի հետ առևտրային պայմանագրերի ու համաձայնագրերի կնքմամբ:

Աղյուսակ 1-ում, ժամանակագրական առումով, ներկայացված են ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելյան պետական միավորների հետ կնքված առևտրային պայմանագրերն ու տրամադրված արտոնագրերը, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանի համար իրենց բնույթով նորարարական երևույթներ էին:

Այս պայմանագրերից ու արտոնագրերից յուրաքանչյուրի կնքմանը, որպես

¹⁴ Աղյուսակը կազմվել է ըստ հետևյալ աղբյուրների. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 413-414, Գևորգյան Զ., Աշխարհաքաղաքական գործընթացները և միջազգային առևտուրը Կիլիկյան Հայաստանում (1201-1337 թթ.), ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, <https://arar.sci.am/dlibra/publication/308434/edition/283214?language=hye>

կանոն, նախորդել են տարածաշրջանային լրջագույն գործընթացներ, որոնք էլ հիմք են ստեղծել, որ Կիլիկյան Հայաստանը, սեփական շահի դիտանկյունից, կատարի ռազմավարական քայլեր, որոնք, իրենց հերթին, հնարավորություն են ընձեռել վերջինիս շուրջ մեկ ու կես դար տարածաշրջանում հանդես գալու որպես կարևոր «խաղացող» ու դերակատար, առևտրատնտեսական լրջագույն գործընթացների ակտիվ մասնակից և, ինչ-որ առումով, նաև «խաղի կանոններ» թելադրող: Հարավից ու արևելքից գտնվելով Եգիպտական մամլուքների ու Իկոնիայի սելջուկների մամլիչի արանքում, որոնք, ի դեպ, այնքան էլ շահագրգռված չէին Կիլիկիայի թագավորության հզորացմամբ ու հատկապես նրա՝ որպես խաչմերուկի կառավարչի կարգավիճակի ամրապնդմամբ, Կիլիկիայի կառավարիչները տվյալ ժամանակահատվածում կարողացան իրականացնել նոր մշակված տարանցիկ ուղիների անխափան ու անվտանգ աշխատանքը՝ ստանալով դրանից բխող թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական օգուտներ: Մասնավորապես՝ միայն Այաս նավահանգստից թագավորության գանձարան մուտքագրված տուրքերի չափը տարեկան կազմում էր մի քանի մլն ֆրանկ¹⁵, որն արդյունքում ուղղվում էր, նախ և առաջ, պետության անվտանգության երաշխավորի՝ բանակի պահպանմանն ու զարգացմանը: Արտոնագրայինին զուգընթաց, իրականացվում էր նաև տարանցիկ մաքսատուրքերի վերացման կամ դրանց նվազեցման քաղաքականություն, որը շահագրգռում էր հատկապես արևմտյան պետությունների վաճառականներին՝ ընտրելու այն ճանապարհները, որոնք անցնում էին Կիլիկիայի թագավորության տարածքով: Այդուհանդերձ, բարիքի կողքին առկա էր նաև չարիքը՝ ի դեմս Կիլիկիայի հանդեպ Իկոնիայի սուլթանության ռազմական ակտիվության: Դրա շարժառիթը Վենետիկի ու

Ջենովայի հանրապետությունների արտոնագրված գործունեությունն էր տարածաշրջանում, ինչը խիստ անհանգստացնում էր սելջուկներին, քանի որ այդպիսով էապես թուլանում էր սուլթանության ներագդեցությունը: Փնտրելով այս թնջուկից դուրս գալու ելք՝ Կիլիկիան աշխուժացրեց դաշնակցային ու տնտեսական հարաբերությունները Մոնղոլական կայսրության հետ, որի քաղաքական ու տնտեսական ծրագրերում Իկոնիայի սելջուկյան այդ միավորը խանգարիչ գործոն էր: Այս համարտությունն աշխատեց հօգուտ Կիլիկիայի թագավորության, իսկ դրա վերջնարդյունքը 1243 թ. Քյոսեդաղի ճակատամարտում մոնղոլական զորքերից Իկոնիայի սուլթանության կրած ջախջախիչ պարտությունն էր¹⁶, որով էլ ավարտվեց վերջինիս գերիշխանությունը փոքրսիական տարածաշրջանում: Կիլիկիայի թագավորության՝ որպես խաչմերուկ դերակատարմանը նպաստեցին նաև Մոնղոլական կայսրության «դուստր ձեռնարկության»՝ Հուլավյան իլխանության ստեղծումն ու հզորացումը XIII դարի միջնամասում¹⁷: Վերջինս իր արևմտյան դաշնակիցների հետ առևտրային հարաբերություններ էր հաստատում սահմանակից Կիլիկյան Հայաստանի միջոցով և, գիտակցելով, որ Կիլիկյան Այաս նավահանգստով դեպի արևմուտք տանող ծովային ճանապարհին ամենակարճն ու ապահովն է իր ռազմավարական նպատակների իրագործման համար, կատարեց դարակազմիկ փոխատեղում Արևելքի քարավանային երթուղում, որի արդյունքում Հնդկաստանից և Չինաստանից Պարսից ծոցով բերվող ապրանքների քարավանային ճանապարհների արևելյան հանգրվանային վերջնակետը Բաղդադից տեղափոխվեց դեպի իլխանության մայրաքաղաք Թավրիզ, որը, ըստ էության, իր վրա վերցրեց Բաղդադի՝ դարերով ձևավորված միջազգային առևտրային հարթակի գործա-

¹⁵ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 415:

¹⁶ Թինոյան Դ., Կիլիկիայի Հայոց Թագավորության ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական իրադրությունը 1240-ական թթ., ՀՀ ԳԱԱ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» 1(646), էջ 127, <http://www.old.jsu.am/files/kilikiaiyi-haykan-tagavorutyun.pdf>

¹⁷ Չինգիզ խանի թողը՝ Հուլավուն, հաստատվելով Իրանում, հիմնում է մոնղոլական տերության ուլուսներից (հողաբաժին) մեկը՝ իլխանությունը, որ 1261 թ. մոնղոլական մեծ խան Խուբիլան (1259-1294 թթ.) ճանաչում է որպես ինքնուրույն պետություն:

ռույթները: Միաժամանակ, շնորհիվ Կիլիկիայի թագավորության վարած արտաքին տնտեսական քաղաքականության, արտոնագրատեր ֆրանսիացի ու իտալացի վաճառականները, Կիլիկիայի և Հուլավյան իլխանության միջև կնքված տարանցիկ առևտրային պայմանագրի համաձայն, հնարավորություն ունեցան ազատ առևտրական գործունեություն ծավալելու նաև իլխանության տարածքում: Կիլիկիայի թագավորության տնտեսական կյանքի զարգացման համար բարենպաստ այս գործընթացը ևս ուժեղ հակազդեցության արժանացավ մամլուքյան Եգիպտոսի կողմից, քանի որ Այաս նավահանգստի միջազգային վարկանշի աճն ուղղակի կործանարար կարող էր լինել Ալեքսանդրիա նավահանգստի համար, որը մինչ այդ Արևելքի հիմնական առևտրային ճանապարհի միջերկրածովյան ելքն էր դեպի Արևմուտք: Եգիպտոսի համար այս խնդիրը, տնտեսականից բացի, քաղաքական ու անվտանգային նշանակություն ուներ, քանի որ վերջինս չունեի հացահատիկի բավարար պաշար, երկրում զարգացած էր մետաղամշակումը, և այդ ռազմավարական ապրանքները (հացահատիկ ու զի նամթերթ) Ալեքսանդրիայով հայտնվում էին մամլուքյան սուլթանության վերահսկելի տարածքում՝ առանց մեծ ճիգերի: Այսպիսի հայկական մնալը, հատկապես ռազմավարական ապրանքների ձեռքբերման դիտանկյունից, Եգիպտոսի համար ուղղակի դառնում էր գոյաբանական խնդիր, ինչն էլ, ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, ի վերջո դարձավ թագավորության անկման հիմնական պատճառներից մեկը:

Կիլիկյան թագավորության՝ տարածաշրջանային երկրների ու կազմավորումների հետ ունեցած տնտեսական հարաբերությունների հետահայաց վերլուծությունը բացահայտում է վարվող քաղաքականության թերությունները: Մասնավորապես՝ Արևելք-Արևմուտք հարաբերություններում, ակտիվ ու հաջողված դերակատարումից ոգևորված, Կիլիկիայի կառավարիչները պարզապես անտեսեցին իրենց

հարավային հարևանի՝ մամլուքյան Եգիպտոսի հետ փոխշահավետ հարաբերությունների կարգավորման կենսական անհրաժեշտությունը, և քաղաքական «առևտրի» շրջանակում կատարված, թերևս, ոչ ճշգրիտ հաշվարկները մրցակցային պայքարը տնտեսական դաշտից ուղղորդեցին դեպի ռազմական կործանարար առճակատում: Սա նույնքան բացասական նախադրյալ էր, որքան Կիլիկիայի անկումը նախապատրաստող մնացած գործոնները: Միաժամանակ, տնտեսական ու հատկապես արտոնագրային քաղաքականության վարման առումով, որպես քաղաքական «առևտրի» բացասական վերջնարդյունք, կարելի է համարել տարածաշրջանում գերակայություն ստանալու համար մրցակցային թեժ պայքարի դուրս եկած իտալական հանրապետությունների նկատմամբ ունեցած չհաշվեկշռված մոտեցումը: Իսկ այդ առճակատումը փոխադրված էր Արևմուտքի աշխարհաքաղաքական ծրագրի գաղափարաբանական ձևախեղումների հետ, որն ի վերջո հանգեցրեց իտալական երկու հանրապետությունների՝ Ջենովայի և Վենետիկի միջև ծովային պատերազմի սկսմանը¹⁸: Այս դեպքում արդեն, անկախ պատերազմի վերջնարդյունքից, Կիլիկյան Հայաստանը դարձավ ոչ թե տնտեսական առողջ մրցապայքարի հարթակ, այլ ուղղակի տնտեսական պատերազմների թատերաբեմ՝ բոլոր բացասական հետևանքներով հանդերձ: Նույնը վերաբերում է նաև խաչակիրների օրդենների հետ հարաբերությունների պատմությանը, ինչն ինչ-որ պահի ռազմաքաղաքական գործընկերային համատեքստից տեղափոխվեց տնտեսական շահի տիրույթ՝ դրանով իսկ դառնալով պատեհապաշտական ու խոցելի: Ի վերջո, քաղաքական «առևտրում» թերհաշվարկներն ու ոչ ճշգրիտ ռազմավարությունը հանգեցրին բարեկամ երկրների հետ կապերի թուլացմանը, որը տրամաբանորեն ակտիվացրեց չարական երկրների ռազմական նկրտումները, որոնք իրենց բնույթով գոյաբանական սպառնա-

¹⁸ 1256 թ. սկսվում է Ջենովա-վենետիկյան առաջին պատերազմը (1256-1270 թթ.), որը պատմությանը հայտնի է Սուրբ Սաբա անվանումով:

լիք էին Կիլիկիայի թագավորության համար:

Ընդհանրապես, պետության կայացման ու կենսունակության հետադարձ վերլուծությունում չափազանց կարևոր է Կիլիկիայի Հայաստանի բացասական փորձի ուսումնասիրումը, քանի որ իրատեսական գաղափարների կյանքի կոչման ճանապարհին արտաքին ու ներքին գործոնների ներազդման չափաբաժինների թերի հաշվարկումը և տարաբնույթ իրավիճակներում այլընտրանքային լուծումներ չունենալու հանգամանքը նախ՝ կարող էին ձևախեղել գաղափարը, իսկ ապա նաև անհնար դարձնել դրա իրագործումը՝ պայմանավորված ներքին ու արտաքին «բարի կամեցող» ուժերի փոխլրացնող, գործուն ջանքերով:

Կիլիկիայի թագավորության պարագայում բացասական ներազդող գործոններ առկա էին թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին միջավայրում:

Արտաքին միջավայրում առկա բացասական գործոններից էին.

- արևմտյան երկրների աշխարհաքաղաքական ծրագրի գաղափարական ձևախեղումն ու Խաչակրաց արշավանքների անհաջող վերջնարդյունքը, որոնք հանգեցրին քրիստոնեական բաղադրիչ ունեցող կազմավորումների (դքսություն, իշխանապետություն, թագավորություն) էական թուլացմանը, իսկ ապա նաև տարածաշրջանային քաղաքական թատերաբեմից իսպառ անհետացմանը,
- եգիպտական մամլուքների զավթողական ու թշնամական վարքագիծը,
- դաշնակից համարվող կայսրության թուլացումն ու թաթարական բաղադրիչի մեծացումից բխող վտանգները,
- միջինասիական տափաստաններից Սև ծովի արևելյան ափեր և Վանի տա-

րածաշրջանի հասած, քոչվորականի հոգկերտվածք ունեցող թուրքմենական օղուզների (կարա-կոյունլու)¹⁹ կենսաբանական աշխուժացումը,

- արևմտյան խոշոր խաղացողների (Ֆրանսիա, Անգլիա) միջև սկսված հարյուրամյա պատերազմը,
- մի քանի ծանր պարտություն կրած խաչակրաց օրդենների ու արևմտյան վաճառականների կողմից երկակի չափանիշների կիրառումը և այլն:

Ներքին միջավայրում առկա բացասական գործոններից էին.

- արքունիքում պատեհապաշտ ու նյութապաշտ խավի աշխուժացումը,
- պալատական չղադարող խժոժություններն ու դավադրությունները,
- ծանր որոշումներ ընդունելու պահին ՀԱԵ-ի ոչ թե ազգապահպան, այլ եկեղեցապահպան գործունեությունը,
- չհամակարգված գործողություններն ու խորացող հակասություններն արքունիքում և այլն:

Վերոնշյալ գործոններից բխող խնդիրներն ի վերջո դարձան ոչ միայն պետության հետագա զարգացմանը սպառնացող, այլև գոյաբանական վտանգ:

Կիլիկիայի թագավորության տնտեսական քաղաքականության և մասնավորապես՝ միջպետական տնտեսական հարաբերությունների պատմության վերլուծությունը, տնտեսական խաչմերուկ և Արևմուտք-Արևելք տարանցիկ շղթայի շահեկան միջնօղակ դառնալու տեսանկյունից, կարևորվում է հենց մեր օրերում, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը ձգտում է իր տնտեսական հայեցակարգը կտրուկ կերպով փոխել՝ անտրամաբանական «փակուղայինից» դարձնելով տրամաբանական «խաչմերուկային»:

Հաջորդիվ՝ վերջին մասը:

¹⁹ Կարա-կոյունլու - թարգմանաբար՝ սև ոչխարներ: Թուրքմենական օղուզ ցեղախմբերի հավաքական անվանումն է, որոնք բազմացան ու տարածվեցին Հայկական լեռնաշխարհում՝ հետագայում դառնալով օսմանցի թուրքերի հիմնական կենսաբանական միջուկը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 5, Երևան, 1979, 719 էջ:
2. Տեր-Պետրոսյան Լևոն, Խաչակիրները և հայերը, հատոր Բ, Երևան, 2007, 672 էջ:
3. Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում ԺԲ և ԺԴ դարերում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 318 էջ:
4. Բոռնազյան Ս. Վ., Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, «Պատմաբանասիրական հանդես», <https://arar.sci.am/dlibra/publication/187923/edition/170620/content>
5. Կիլիկյան Հայաստանի տնտեսությունը. հասարակական-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանում, <https://akunq.net/am/?p=34171>
6. Գևորգյան Զ, Աշխարհաքաղաքական գործընթացները և միջազգային առևտուրը Կիլիկյան Հայաստանում (1201-1337 թթ.), ՀՀ ԳԱ ՊԻ, <https://arar.sci.am/dlibra/publication/308434/edition/283214/content>
7. Թինոյան Դ., Կիլիկիայի հայոց թագավորության ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական իրադրությունը 1240-ական թթ., ՀՀ ԳԱԱ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1(646), <http://www.old.ysu.am/files/kilikiaiyi-haykakan-tagavorutyun.pdf>

Амазасп ГАЛСТЯН

*Старший исследователь исследовательского центра «Амберд», АГЭУ,
кандидат экономических наук*

ВИДЕНИЕ АРМЯНСКОГО ОБЩЕСТВА

УРОКИ КИЛИКИИ: ЧАСТЬ ПЯТАЯ

Благодаря своему географическому положению, Армянское государство Киликия находилось на пересечении сухопутных и морских торговых путей Восток-Запад. Иными словами, он исполнял роль транзитного узла и поэтому в контексте построения и реализации экономической политики княжества, а затем и королевства этот фактор считался наиболее важным.

Особенно в период Киликийского королевства основным портом торговых путей, связывающих Восток с европейскими государствами и городами через Средиземное море, стал Киликийский Айас, экономическое значение которого оценивалось как с геополитической, так и с военно-политической точки зрения.

Как перекресток, роль Киликийской Армении стала более ценной в период крестовых походов, когда по средиземноморскому маршруту стали осуществляться перевозки солдат, участвовавших в военных действиях, и грузов, необходимых для их существования (продовольствие-оружие-боеприпасы). В бесперебойной работе этого морского пути были очень заинтересованы ряд итальянских государств, известных своими торговыми флотами (Венеция, Генуя), а также купеческие группы южнофранцузских городов (Марсель, Нарбонна, Монпелье).

В пятой части цикла статей исследована экономическая политика, реализуемая Киликийской Арменией, исходя из того, что в данный период геополитические, военные и экономические процессы Запад-Восток были направлены на формирование новых правил «игры». При этом была предпринята попытка раскрыть стратегические и тактические шаги, вытекающие из проводимой государством внешней и внутренней экономической политики, их направленность и целевые акценты, выделяя как положительный, так и отрицательный опыт.

Ключевые слова: *Киликийское королевство, экономическая политика, международная торговля, торговый перекресток, транзитные пути*

Hamazasp GALSTYAN*Senior Researcher at «Amberd» Research Center, ASUE,
PhD in Economics*

THE VISION OF THE ARMENIAN SOCIETY

CILICIA LESSONS: PART FIVE

Due to its geographical location, the Armenian state of Cilicia was located at the intersection of land and sea trade routes East-West. In other words, it played the role of a transit hub and therefore, in the context of the construction and implementation of the economic policy of the principality, and then the kingdom, this factor was considered the most important.

During this period, the main port of trade routes connecting the East with European states and cities across the Mediterranean Sea became Cilician Aias, the economic importance of which was assessed both from a geopolitical and military-political point of view.

As a crossroads, the role of Cilician Armenia became more valuable during the period of the Crusades, when the Mediterranean route began to transport soldiers participating in hostilities and the cargo necessary for their existence (food, weapons, ammunition). A number of Italian states, known for their merchant fleets (Venice, Genoa), as well as merchant groups of southern French cities (Marseille, Narbonne, Montpellier) were very interested in the uninterrupted operation of this sea route.

The fifth part of the series of articles examines the economic policy implemented by Cilician Armenia, based on the fact that in this period the geopolitical, military and economic processes of the West-East were aimed at forming new rules of the “game”. At the same time, an attempt was made to reveal the strategic and tactical steps arising from the foreign and domestic economic policies pursued by the state, their direction and target accents, highlighting both positive and negative experiences.

Keywords: *Kingdom of Cilicia, economic policy, international trade, trade intersection, transit routes*